

letü Câmî'ati'l-İmâm Muhammed b. Su'ûd el-İslâmiyye, sy. 23, Riyad 1419/1998, s. 261-350; I. Daisuke, "The Establishment and Development of al-Divân al-Mufrad: Its Background and Implications", *Mamluk Studies Review*, X/1, Chicago 2006, s. 117-139; H. L. Gottschalk, "Divân", *EP²* (İng.), II, 330; Anne-Marié Eddé, "Wazir", a.e., XI, 190-191.

FATİH YAHYA AYAZ

İlhanlılar. İlhanlılar zamanında da merkezî idarenin başında kendisine "sâhib-dîvân" denilen vezir bulunurdu. Ancak İlhanlılar'da kurumun yapısında ciddi bir değişim meydana gelmiş, zaman zaman iki ayrı vezir aynı anda görev yapmıştır. Diğer bir değişim ise İran asıllı bürokratların yanında asıl gücü ellerinde tutan bazı Moğol emirlerinin de vezirlik yetkisine sahip olmasıdır. Bu durum, Emîr Boğa ve Nevrûz Bey'de görüldüğü gibi emirlerin devlet içerisinde aşırı güç kazanmasına yol açtığından Emîr Nevrûz'un Gâzân Han tarafından 696'da (1297) idamıyla uygulamadan vazgeçilmiş, Moğol öncesi geleneklere dönülmüş ve askerî sınıftan vezir tayin edilmemiştir.

Vezirlerin başlıca görevleri ülkede idareyi düzenlemek ve resmî görevlileri tayin etmek, bürokrasinin işleyişini denetlemek, malî ve idarî bütün devlet işlerini yürütmektir. İlhanlı hükümdarları da vezirlere geniş yetkiler tanımıştır. Ülkenin idaresinden sorumlu olan büyük divan vezirinin başkanlığında toplanırdı. Askerî görevliler dışındaki bürokrat ve yöneticiler vezir tarafından tayin edilir ve ona bağlı olarak görev yaparlardı. Fermanlara hükümdarın adından sonra "sâhib-dîvân sözü" ifadesiyle birlikte vezirin adı da yazılırdı. Kaynaklarda, özellikle Gâzân Han'dan önceki hükümdarların ülkenin idaresini tamamen emîr ve vezirlerin eline bıraktığı, hatta elçilere verilecek cevabı dahi onların belirlediği zikredilmektedir. Devletteki idarî kadroların yanında mahallî idareler ve tâbi devletlerdeki önemli görevlere yapılacak tayinler de genelde vezirin yetkisindedir (Aksarâyî, s. 209-210, 242-243, 247, 253, 279). Vezirlerden sonra nâibler gelirdi (Spuler, s. 235).

Aynı zamanda görevlendirilen iki vezirin yetki ve görev alanının, bunların birbirine karşı durumunun tesbiti oldukça güçlü; ayrıca iki vezirin eşit düzeyde olmadığı anlaşılmaktadır. Gâzân Han'ın tayin ettiği iki vezirden Sa'deddin Muhammed-i Sâvecî'nin maliye ve ekonomiyle ilgili işleri, Reşidüddin Fazlullâh-ı Hemedânî'nin ise idarî ve hukukî işleri yürüttüğü belirtilmektedir (İA, IX, 706-707). Sa'deddin-i Sâvecî,

kendisine 700 (1301) yılında al tamga verilmesi ve bazı önemli devlet işlerinin uhdesine bırakılması ile daha da güç kazanmıştır. Reşidüddin Fazlullah eserinde Sa'deddin-i Sâvecî'ye verilen yetkinin daha fazlasının tasavvur edilemeyeceğini söyler (*Târîh-i Mübârek-i Gâzânî*, s. 154-155). Olcaytu Han döneminde ise Reşidüddin Fazlullah ön plana çıkmış ve Sâvecî'yi 711'de (1312) bertaraf etmeyi başarmıştır.

Yönetim gelenekleri son derece katı kurallara dayanan İlhanlı Devleti'nde vezirlik tehlikeli bir makamdı. Tâceddin Alişâh-ı Gîlânî dışında İlhanlı vezirlerinin tamamı çeşitli suçlamalarla idam edilmiştir. Bunlar arasında Şemseddin Muhammed-i Cüveynî, Emîr Buğa, Sa'düddeve b. Safî, Cemâleddin-i Destgerdânî, Emîr Nevrûz, Sadreddin Ahmed-i Zencânî, Sa'deddin-i Sâvecî, Reşidüddin Fazlullah ve Gıyâseddin Muhammed sayılabilir. Vezirler geniş iktâlara ve önemli gelirlere sahipti. XIV. yüzyıl Memlûk müellifi İbn Fazlullah el-Ömerî, İlhanlı vezirlerinin yıllık maaşlarının 150 tümeni (1,5 milyon dinar) bulduğunu, ancak onların bu meblağın on katıyla dahi yetinmediklerini söyler (*Mesâlikü'l-ebşâr*, s. 155). Bazı vezirlerin yetkilerini kötüye kullanıp yolsuzluklara karıştıkları bilinmektedir.

İlhanlılar'a tâbi devletlerle mahallî idarecilerin vezirleri de merkezden tayin edilirdi. Tebrizli Şemseddin Ahmed b. Osman-ı Lâkûşî'nin Anadolu Selçuklu Devleti'ne vezir tayiniyle ilgili bir menşur sûreti, İlhanlı merkezinden tayin edilen vezirlerin son derece geniş yetkilerle donatıldıklarını ve İlhanlı hükümdarının tâbi devletlerdeki nâibi konumunda bulduklarını göstermektedir (Turan, s. 4).

Vezirlik kurumu, devlet teşkilâtının esas itibarıyla İlhanlılar'a dayandığı Karakoyunlu ve Akkoyunlu devletlerinde de önemini korumuştur. Karakoyunlu Devleti'nde divan mührü vezir tarafından muhafaza edilmekteydi ve başkanı olduğu Dîvân-ı Vezâret'te bütün mülkî işler görüşülürdü. Merkezî bürokraside birden fazla vezirin görev yaptığı Akkoyunlu Devleti'nde belgelerin ön yüzüne hükümdarın, arka yüzüne divanın ve vezirlerin mühürlerinin basıldığı anlaşılmaktadır. Akkoyunlu Devleti'nde merkezdeki vezirlerin yanı sıra eyaletlerdeki şehzadelerin de vezirleri vardı. Uzun Hasan'ın oğlu Halil'in idaresindeki Fars eyaletinde iki vezir görev yapmaktaydı (Uzunçarşılı, s. 295).

Timurlular. İdarî sahada umumiyetle Çağatay geleneklerini devam ettiren Ti-

murlular zamanında vezirlik kurumu önceki İslâm devletlerine göre daha farklı bir görünüm arz etmektedir. Devlet idaresinde mirza ve emirlerin ön plana çıktığı bu dönemde vezirin görev alanının genelde maliye ve muhasebe ile sınırlandırıldığı, yetkilerinin ise önceki dönemlere göre daraldığı görülmektedir. Vezir unvanı bu devirde, merkezî bürokraside yer alan iki divandan biri olan Dîvân-ı Mâl'de İran asıllı yüksek bürokratlara verilmiştir. Merkezî bürokraside Dîvân-ı Emâret-i Tuvaciyân (Dîvân-ı Büzürg-i Emâret) adı verilen ikinci divanda çalışan Türk asıllı bürokratlara ise "nüvisendegân-ı Türk" (bahşiyân) deniyordu. Vezirler hiyerarşide emirden ve sadrdan sonra, diğer sivil memurlardan önce gelmekteydi (Herrmann, *Proceedings*, s. 264; Akbıyık, XIV [2005], s. 106). Timurlular devrinde önceleri iki vezir aynı zamanda görev yapmış, Ebû Said Mirza Han ve Hüseyin Baykara döneminde merkezî bürokraside görev yapan vezirlerin sayısı beşe kadar çıkmıştır. Bu da vezirlerin rekabet ve güç mücadelesine girmelerine yol açmıştır. Bu mücadele yanında vezirlerle asıl gücü ellerinde bulunduran emirler arasında da rekabet yaşanmıştır. Timurlular'ın son dönemlerinde sayıları artan vezirlerden biri müşrif-i vüzerâ tayin edilir, bu görevde başarı gösterenler daha sonra emirliğe yükseltilirdi. Ayrıca eyaletlerde valilerin, emirlerin ve mirzaların vezirleri vardı. Vezirler bu dönemde de sık sık yolsuzlukla itham edilerek yargılanmış ve işkenceye tâbi tutulmuş, kimi zaman da idam edilmiştir. Hâce Muizzüddin-i Şîrâzî, Hâce Vecîhüddin Mahmûd b. İsmâil-i Simnânî, Hâce Ali es-Sânî ve Hâce Seyfeddin Muzaffer-i Şebânkâreî idam edilen vezirler arasındadır.

Safeviler. Safevî teşkilâtında vezirlik kurumu ilk dönemlerde güçlü Türkmen beyleri, emirler ve sadrın yanında ikinci planda kalmıştır. Şah İsmâil zamanında vezirlik görevinin vekil unvanı taşıyan bir kişi tarafından yerine getirildiği anlaşılmaktadır. Şah I. Abbas döneminden itibaren daha merkezî bir yönetim sisteminin benimsenmesiyle vezirlik kurumu öne çıkmış, vezirler devlet idaresinde tekrar önemli rol oynamaya başlamıştır. Safevîler'de günlük işlerin yürütüldüğü divanın başkanlığını vezirîâzam yapardı. Çok sayıdaki vezirden başka vak'anüvisin de bulunduğu divanda vezirîâzamdandan sonra korucubaşı, eşik ağasıbaşı ve kullar ağasıbaşı yer alırdı. Vezirlerin idaredeki etkin rolü Kaçarlar döneminde de sürmüştür. Vezirlik alâmeti İlhanlı, Timurlu, Karakoyunlu, Ak-

VEZİR

koyunlu ve Safevî devletlerinde de altın divitti. Kaynaklarda, İlhânlılar devrinde hükümdarlar tarafından vezirlere altın tamgalı tayin menşuru ile (yarlıg) murassa' kemer, tabl, nakkâre ve sancak verildiği, Timurular döneminde umumiyetle hil'at giydirildiği zikredilmektedir. Ayrıca Timuruların vezirlerinin vezirlik mührünü parmaklarına taktıkları bilinmektedir (Hândmîr, s. 369, 391).

BİBLİYOGRAFYA :

Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ* (Öztürk), tür.yer.; Reşidüddin Fazlullâh-ı Hemedânî, *Târih-i Mübârek-i Gâzânî* (nşr. K. Jahn), London 1940, s. 154-155, 239, 245, 247, 298-299; a.m.f., *Sevânihu'l-efkâr* (nşr. M. Taki Dânişpejûh), Tahran 1358 hş., tür.yer.; Aksarâyî, *Müsâmeretü'l-ahbâr*, s. 209-210, 242-243, 247, 253, 279; Nâsirüddin Münşî-i Kirmânî, *Nesâ'imü'l-eshâr* (nşr. Celâleddin Hüseyinî Urmevî), Tahran 1364 hş., s. 112-115; Vassâf, *Târih* (nşr. M. İsfahânî), Tahran 1338 hş., s. 185-187, 262, 347, 419-420, 614; İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-ebşâr: Das Mongolische Weltreich* (nşr. ve trc. K. Lech), Wiesbaden 1968, s. 155; Hândmîr, *Düstürü'l-vüzerâ* (nşr. Saîd Nefîsî), Tahran 2535 şş., s. 312-317, 369, 377, 391; Şems-i Münşî, *Destürü'l-kâtib* (nşr. Abdülkerim Alioğlu Alizâde), Moskva 1964-76, I-II, tür.yer.; Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 223-229, 294-300; J. van Ess, *Der Wesir und seine Gelehrten*, Wiesbaden 1981, tür.yer.; B. Spuler, *Die Mongolen in Iran*, Leiden 1985, s. 235-240; Osman Turan, *Türkiye Selçuklular Hakkında Resmî Vesikalar*, Ankara 1988, metin, s. 1-6; A. K. S. Lambton, *Continuity and Change in Medieval Persia*, London 1988, s. 49-68; a.m.f., "Wazîr", *El²* (İng.), XI, 192-194; Mirzâ Ali Nakî-yi Nasîrî, *El-kâb ve Mevâcib-i Devre-yi Selâtin-i Şafevî* (nşr. Yûsuf Rahîmlû), Meşhed 1372 hş., tür.yer.; G. Herrmann, "Zum Wesirat im Timuridenreich von Herat", *Proceedings of the Second European Conference of Iranian Studies* (ed. B.G. Fraeger v.dğr.), Roma 1995, s. 263-276; a.m.f., "Zum persischen Urkundenwesen in der Mongolenzeit: Erlasse von Emiren und Wesiren", *Iran face à la domination mongole* (ed. D. Aigle), Téhéran 1997, s. 321-331; Osman Gazî Özgüdenli, *Moğol İranında Gelenek ve Değişim: Gâzân Han ve Reformları (1295-1304)*, İstanbul 2009, tür.yer.; Mustafa Uyar, "İlhânî Devleti'nde Yahudi Bir Vezir: Sa'duddevle", *TAD*, XXI/33 (2003), s. 125-142; Hayrunnisa Alan Akbıyık, "Timurularda Vezirlik Müessesesi", *TTK Bildiriler*, XIV (2005), I, 97-106; Zeki Velidi Togan, "Reşid-üd-din Tabîb", *İA*, IX, 705-712; "Vezîr", a.e., XIII, 312; Tufan Gündüz, "Safevîler", *DİA*, XXXV, 455.

OSMAN GAZİ ÖZGÜDENLİ

Osmanlılar. Osmanlı kaynaklarında paşa, sahip, âsaf, vekil, nâzır ve lala gibi kelimeler vezirle eş anlamlı olarak kullanılmıştır. Dîvân-ı Hümâyun'da en üst dereceli vezâreti temsil eden, birinci vezir konumundaki vezîriâzama aynı zamanda sadrazam denilmektedir. XIV. yüzyılda Osmanlı sultanlarının, vezirlerini çoğunlukla ulemâ kökenlilerden ya da kadılardan seçtik-

leri görülmektedir. Orhan Bey'in Rebülâhir 749 (Temmuz 1348) tarihli temliknâmesinde şahitler arasında ilk defa zikredilen Hacı Paşa'nın vezir olduğu anlaşılmaktadır. Osmanlı Beyliği'nin teşekkülünde büyük önem taşıyan İslâm müesseseleri ve İslâm hukuku hakkındaki derin bilgilerinden dolayı vezirler ulemâdan seçilmekteydi. İlk vezirler arasında Alâeddin Ali Paşa, Ahmed b. Mahmûd Paşa, Hacı Paşa ve Sinâeddin Yûsuf gibi isimler bulunmaktadır. Osmanlı vekâyi'nâmelerindeki kayıtlara göre ilk Osmanlı veziri Sultan Orhan'ın kardeşi değil ulemâ sınıfından gelen bu Alâeddin Paşa'dır. Çandarlı Kara Halil Hayreddin'in 787'de (1385) tam yetkiyle sadrazam tayin edilmesinden önceki döneme ait altı vezirin isimleri Hüseyin Hüsâmeddin tarafından tesbit edilmiştir. 1385-1453 yılları arasında Çandarlı ailesi mensupları Osmanlı Devleti'nde vezirlik ve sadrazamlık yapmıştır. Bu aileden gelen bütün vezirlerin ilk dönemlerinde kadılık görevinde buldukları bilinmektedir. Ailenin bazı mensupları da Dîvân-ı Hümâyun'da vezir ya da kazaskerdi. Erken dönem Osmanlı kaynaklarında asker kökenli vezirlerle ulemâ kökenli vezirler arasındaki dâimî rekabete işaret edilmektedir. Bu dönemde Rumeli ve Anadolu beylerbeyleriyle askerî sınıftan gelen vezirler Dîvân-ı Hümâyun'da yer almaktaydı. İki grup arasındaki çekişmenin en dikkat çekici örneği 1443-1453 yıllarında Çandarlı Halil ile Şehâbeddin paşalar arasında yaşanmış ve Halil'in düşüşüyle neticelenmiştir (İnalçık, *Fatih Devri*, s. 1-53).

Kudretli sadrazam Çandarlı Halil'in Fâtiht Sultan Mehmed'in emriyle tutuklandığı ve idam edildiği, onun yerine kul sisteminden asker kökenli kişilerin getirildiği 857 (1453) yılında vezirlik müessesesinde devrim niteliğinde bir değişim meydana gelmiştir. Ancak bu tarihten itibaren de kalemiye ya da ilmiye sınıfından gelen, malî meselelerde veya nişanlılıkta tecrübesi olanlar arasında vezir tayinine devam edilmiştir. Bu kategoride bulunan ve sadrazamlık yapan Karamanî Nişancı Mehmed Paşa, Fâtiht Sultan Mehmed'in ölümünün ardından 886'da (1481) yeniçeriler tarafından katledilmiştir. Onun yerini asker kökenli rakibi İshak ve Gedik Ahmed paşalar almış, ilmiye ve kalemiye mensupları geri plana itilmiştir. Özellikle âsi yeniçeriler bundan böyle sultanın vezirlerini "kul taifesi"nden seçmesini istemiştir. Ancak II. Bayezid, Çandarlı ailesinden İbrâhim Paşa'yı tekrar vezirliğe getirmiş ve kardeşi Cem'in oluşturduğu teh-

dide karşı tahtını sağlama alma endişesiyle vezirlik görevini ya Bâbüssaâde (Kapı) ağasına ya da güvenini kazanan saray ehline vermiştir.

Netice itibarıyla klasik dönemdeki (1453-1600) vezirlerin genelde askerî kökenden geldiği söylenebilir. Benzeri şekilde İbn Haldûn, Mısır'daki Memlûk sultanlarının idarede erbâb-ı kalemin yerine erbâb-ı seyfi tercih ettiğini belirtir. Bir vezirin tayinini ya da terfiini sultana tavsiye etmek sadrazamın yetkisi dahilindeydi. Ancak kapı ağası, vâlide sultan, musâhib gibi padişahın yakınında bulunanlar da vezirlerin tayin ve terfiinde önemli rol oynamıştır. Bu tayin bizzat sultan tarafından hatt-ı hümâyunla yapılırdı. Vezir seçilirken onun belirli bir alanda uzmanlık kazanmış olmasına dikkat edilirdi. Mahmud Paşa, Fâtiht Sultan Mehmed'in Sırbistan'la ilgili planları için özellikle seçilirken Makbul İbrâhim Paşa da Kanûnî Sultan Süleyman'ın Avrupa seferleri dikkate alınarak tayin edilmiştir. Asker kökenli vezirlerin sayısı savaş zamanlarında çoğalmaktaydı.

Abbâsî, Selçuklu ve İlhânî dönemlerinde görüldüğü gibi inşâ kâtipliğinden gelme vezirlere, oldukça gelişmiş Osmanlı bürokrasisinin ortaya çıktığı XV. yüzyılın ikinci yarısında fazlaca rastlanmaktadır. Bu dönemde "küttâb" temelli vezirler yüksek edebî muhitten veya ulemâ ailelerinden gelmekteydi. Osmanlı inşâ usulünü tesis ettiği öne sürülen, II. Bayezid devrinde ikinci vezirliğe kadar yükselen ve sadrazam adayı olan İran menşeli Cezerî Kasım Paşa asker kökenli vezirlerin baskısıyla sürgün edilmiştir. Her hâlükârda, maliye ve inşâ alanında ihtisas sahibi kâtipler terfi ederek zamanla vezirliğe ve sadrazamlığa kadar yükselebiliyordu. XVI. yüzyılın sonlarındaki buhranlı ortamlarda ikinci vezirin sadrazamlığa terfi edeceği şeklindeki kural sıkça ihlâl edilmiş ve üçüncü ya da dördüncü vezir, hatta beylerbeyi, yeniçeri ağası, divan dışındaki silâhdar da sadrazamlığa getirilmiştir.

Vezirlerin etnik menşesine gelince klasik dönemdeki vezirlerin çoğu kul kökenliydi. Meselâ Arnavutluk'a birçok sefer düzenlenmesi sebebiyle oradan ve Balkanlar'ın yoksul dağlık bölgelerinden devşirme toplandığı için 1430-1550 yılları arasında Arnavut ve Slav kökenli birçok vezir ve sadrazamın görev yaptığı tesbit edilmektedir (Jorga, III, 162-189). Aynı sebeple 983 (1575) yılına doğru vezirler genelde Hırvat, Macar ya da Alman kökeninden gelmektedir. Saray hizmetinde bulunduktan